

Arbetstidens förkortning under hundra år

Av Gunnel Uhler

Alltsedan mitten av 1800-talet har industrialiseringen, såväl i vårt land som i många andra länder, medfört en mycket kraftig och i stort sett oavbruten höjning av industri- och jordbruksproduktionen liksom också en väldig expansion av utrikeshandeln. Man brukar säga, att detta möjliggjort en fortgående höjning av levnadsstandarden för alla folkgrupper. Den allmänna innebörden av denna standardhöjning torde stå klar, men då det gäller att närmare precisera vad som menas härmed, är det nödvändigt att se utvecklingen ur olika synpunkter, och först och främst måste man diskutera och differentiera begreppet levnadsstandard.

Det man kanske i första hand tänker på, när man talar om levnadsstandard, är den konsumtion, som kan upprätthållas vid ett visst inkomstläge, utan att någon kapitalförtäring äger rum. Det vanligaste och statistiskt sett minst svårbegripbara måttet på levnadsstandard i denna mening ge löntagarnas reallöner, som man beräknar med hjälp av penninginkomsterna och levnadskostnadernas förändringar. I och för sig är reallöneutvecklingen inte någon fullgod mätare på den möjliga konsumtionsstandarden i landet, alldeles fränsett att den inte täcker hela folket och att stora svårigheter alltid äro förknippade med beräkningen av levnadskostnaderna. Man behöver ju här bara tänka på att skatterna å ena sidan borde frånräknas, så att man finge reallönen efter skatt, medan de s. k. offentliga tjänsterna — sjukhusvård, samhällssanitära anordningar, polis-

makt etc. — som löntagarna i gengäld erhålla men som inte medräknas i reallönen, borde läggas till. Denna räkneoperation stöter emellertid på mycket stora principiella och statistiska svårigheter. Visserligen kan man få en uppskattning av levnadsstandarder genom att beräkna nettonationalinkomsten per capita, där man alltså får med de offentliga tjänsterna, men i gengäld är det omöjligt att fördela dessa offentliga tjänster på löntagarna. En ännu större svårighet ligger emellertid däri, att man på grund av bristen på statistiskt material och annan information inte är i stånd att beräkna nettonationalinkomsten. Men även om reallöneutvecklingen endast säger en del av sanningen, bör den dock möjliggöra en någorlunda god approximation till den del av levnadsstandardhöjningen, som ligger i en höjd konsumtionsstandard. Vill man bara ge en mycket grov uppskattning på denna punkt av vad som skett i Sverige under de hundra år, som förflutit sedan industrialismens första egentliga framträdande, kan man konstatera, att levnadsstandarder i denna mening för löntagarna inom industrien numera ligger åtminstone 4 gånger så högt som för 100 år sedan. Anmärkningsvärt är att denna utomordentliga höjning i stort sett försiggått i mycket jämn takt.

Arbetstidsförkortningen viktig faktor i standardhöjningen.

Emellertid kan man, när man talar om levnadsstandardens höjning, givetvis också tänka på den mindre svett och möda, som präglat arbetet efter hand som industrialiseringen fortskridit. Här kan man tänka på själva den fysiska ansträngning arbetet kräver och på arbetsförhållandena, arbetsplatsens karaktär och utseende m. m., men också på antalet arbetsdagar och på arbetstidens längd och förläggning under dygnet. I det förstnämnda hänseendet har under de gångna hundra åren, och alldeles särskilt då under senare

årtionden, synnerligen stora framsteg gjorts. På denna punkt är det emellertid knappast möjligt att ens på ett ungefär ge ett kvantitativt mått på levnadsstandardens utveckling. Frågan skall därför i det följande lämnas därhän. När det gäller att mäta förkortningen av arbetstiden, och därmed fritidens ökning, äro möjligheterna att ge ett kvantitativt mått däremot principiellt rätt goda. De praktiska, statistiska svårigheterna äro dock stora. I själva verket finns det ingen möjlighet att få fram ett i alla hänseenden fullt jämförbart och något så när representativt material för hela det industriella seklet 1850—1950. Men då denna sida av det svenska folkets levnadsstandardhöjning vanligen brukar komma något i skymundan vid diskussionen av hithörande frågor, är det anledning att försöka få fram en i stora drag god, om ock rätt rapsodisk bild. Detta så mycket hellre som diskussionen om den framtida standardhöjningen i ett land som Sverige säkerligen i allt högre grad kommer att röra sig, förutom om arbetsförhållandena, just om arbetstidens längd. Särskilt de gångna efterkrigsårens diskussion liksom den just nu aktuella har gett en tydlig fingervisning härom.

Av intresse vore till en början att jämföra alla yrkeskategorier inom vårt näringsliv, således förutom olika grupper av industriarbetare även jordbruksarbetare, tjänstemän m. fl. Den överflyttning av arbetskraft från jordbruk till industri, som skett under industrialiseringen, skulle nämligen utvisa en viss arbetstidsförkortning för näringarna sammanslagna, oavsett om en förkortning ägt rum inom grupperna var för sig. Anledningen är, att arbetsförhållandena för industriarbetare genomgående varit gynnsammare. Tyvärr är det på grund av bristen på statistiskt material omöjligt att göra någon som helst jämförelse, eftersom tillförlitliga och representativa uppgifter om arbetstiderna inom jordbruk och handel över huvud taget inte finnas.

Håller man sig till industriarbetarna kan man, med hjälp av specialundersökningar och viss löpande offentlig statistik och för

senare år med hjälp av kollektivavtalsbestämmelser, åtminstone i stora drag följa förändringarna i arbetstidens längd samt därmed sammanhörande faktorer som t. ex. semesterförhållanden och sön- och helgdagsarbete.¹ När det gäller arbetstidens längd, bör det emellertid å ena sidan skiljas mellan den arbetstid, som lagen föreskriver och som i enlighet härmed fastställs i kollektivavtalen, och å andra sidan den faktiska arbetstiden, som visserligen i stort sett överensstämmer med kollektivavtalens bestämmelser men som givetvis varierar individuellt på grund av övertid m. m. Vad som i detta fall är av intresse, är den ordinarie normalarbetstiden. Här får man nöja sig med de uppgifter, som avse den genomsnittliga arbetstiden per arbetare, och se till att dessa representera år då det inte rådde några extrema förhållanden på arbetsmarknaden. Man måste vidare skilja mellan den ordinarie arbetstiden per år, vecka och dag. Veckoarbetstiden bestäms ju inte enbart av den ordinarie dagliga utan påverkas av lördags- samt sön- och helgdagsarbetets omfattning, och när man övergår till den årliga arbetstiden bestäms denna dessutom av semesterförhållanden.

Den följande framställningen är ett försök att registrera den faktiska arbetstidsförkortningen under olika perioder och inom olika

---

¹) I *Wages, Cost of Living and National Income in Sweden 1860—1930* (University of Stockholm, 1933) finns en uppskattning av arbetstidens längd inom olika näringsgrenar fr. o. m. omkring år 1860 och fram till första världskriget. Under perioden 1900—1920 gjordes två omfattande undersökningar rörande arbetstidens längd inom industri och hantverk, nämligen: *Arbetstidens längd inom industri och handverk i Sverige* (Arbetsstatistik A:10) och *Arbetstiden inom industri och handverk m. m. i Sverige vid år 1917* (SOU 1920). Uppgifterna i den förra publikationen avse huvudsakligen år 1905. Sedan slutet av 20-talet finns i den *fortlöpande lönestatistiken* uppgifter över antalet arbetstimmar inom industrien, som avse medelantalet arbetstimmar per år och arbetare. De utgöra alltså inget verkligt uttryck för vad man kan kalla normalarbetstiden. Variationerna i arbetstidens längd kunna vara ett uttryck dels för växlingarna i övertidsarbetets längd och dels för sysselsättningens storlek. På grund av redovisningssättet komma siffrorna närmast att avse sådana arbetare, som varit sysselsatta under hela året eller den del därav som företaget varit i gång.

sysselsättningsområden. Vidare antydes några huvudpunkter i arbetstidslagstiftningen. En fråga av stort intresse är givetvis denna lagstiftnings betydelse för den utveckling, som ägt rum. Frågan har emellertid här inte diskuterats, då den ställer stora krav på en ingående analys av händelseförloppet.

Perioden 1850 — 1900.

Det första förslaget till laglig begränsning av arbetstidens längd framfördes i Sverige redan i mitten på 1800-talet, och liknande förslag framkommo sedan med jämna mellanrum under hela århundradet. Under denna tid väckte frågan dock föga uppmärksamhet och blev under sista hälften av århundradet knappast av någon större betydelse. Både en facklig och en politisk arbetarrörelse uppkom under denna tid. Fackföreningsrörelsen, som börjat organiseras på 1870-talet, hade bl. a. som mål en normalarbetsdag, men detta ansåg man sig inte kunna genomdriva, förrän den allmänna rösträtten genomförts. Fram till sekelskiftet var 10-timmarsdagen det mål man uppsatte.

Det är mycket svårt att uppskatta arbetstidens längd under denna tid inom olika industrigrenar.¹ Ett försök skall dock göras att uppskatta arbetsdagens och arbetsveckans längd åtminstone inom några av dessa. Vid järnverken var produktionen av en mycket heterogen karaktär, och antalet arbetstimmar varierade anmärkningsvärt mycket mellan olika sysselsättningsformer. Den största delen av arbetet utfördes som styckarbete. Endast för den del, som utfördes på timlönbasis, kan arbetstidens längd uppskattas. Vid masugnarna pågick produktionen i två alternerande skift, för det mesta 8 timmar åt gången. Arbetsdagen uppgick i genomsnitt oftast till 12 timmar och arbetsveckan till 72 timmar, i de fall då söndagsarbete förekom ända till 84 timmar. Detta pågick i många fall ända fram till

¹) Uppgifterna om arbetstidens längd avse i den följande framställningen nettoarbetstiden, d.v.s. arbetstiden exklusive raster.

8-timmarsdagens genomförande, men en del järnverk övergingo redan på 90-talet till 3-skiftssystemet, och arbetsveckan uppgick i dessa fall till 48 timmar och 56 timmar, då söndagsarbete förekom. Arbetstiden för arbetare som inte arbetade i skift varierade något annorlunda. Här pågick arbetsdagen till dess att dagens uppgifter voro slutförda, och följaktligen varierade den individuella arbetstiden avsevärt. För metallmanufaktur- och verkstadsindustrin finnas inga exakta data angående antalet arbetstimmar. En uppskattning av genomsnittliga antalet arbetstimmar per vecka anges nedan för vissa år.

År	timmar per vecka
1860	70.0
1870	68.4
1880	66.5
1890	64.0
1900	60.6

Också inom trävaruindustrin förekom en betydande förkortning av arbetsdagens längd. Under perioden 1865—85 kunde detta delvis tänkas bero på en övergång från arbete i enkla skift på 12 timmar per dag till dubbla skift, där den dagliga arbetstiden uppgick till 10—10½ timmar. Vidare förlades så småningom en del av arbetet inom industrigrenen i fråga till vinterhalvåret, och detta bidrog till förkortad arbetstid under högsäsongen. En uppskattning av antalet arbetstimmar per dag vid sågverken ger följande resultat:

År	timmar per dag
1865	11.7
1870	11.5
1880	11.1
1890	11.0
1900	10.3

Inom trämassa- och pappersmassaindustrierna och pappers- och grafiska industrien, som voro typiska skiftarbetsindustrier, skedde inte övergången till kortare arbetstid lika kontinuerligt som i de

två föregående fallen. Utvecklingen inom textilindustrin fortgick återigen mer kontinuerligt, och man övergick här så småningom från en arbetstid på mellan 11 och 12 timmar till 10 timmar per dag omkring år 1890.

Några reduktioner av lördagsarbetstidens längd av större betydelse förekommo inte före sekelskiftet. För de arbetare, som inte hade söndagsarbete, kom följaktligen arbetsveckans längd att i stort sett överensstämma med den dagliga arbetstiden multiplicerad med 6. Sön- och helgdagsarbete förekom mest inom de industrier, där produktionen på grund av sin art måste pågå kontinuerligt. Semesterledighet förekom mycket sällan och endast för ett litet fåtal av arbetarna.

Perioden 1900 — 1919.

Den politiska arbetarrörelsen, som 1889 organiserades i socialdemokratiska arbetarpartiet, upptog på sitt program bl. a. 8 timmars maximal arbetsdag (48-timmarsvecka) och förbud mot natt- och söndagsarbete utom i särskilda lagbestämda undantagsfall. Från början av århundradet och fram till 8-timmarsdagens genomförande 1920 kom arbetstidens begränsning att vara en politisk stridsfråga av stor vikt.

Arbetstiden förkortades under denna tid, men förändringarna voro inte alltför vittgående. De största arbetstidsinskränkningarna åstadkommos mellan 1917 och 1920 och särskilt genom kollektivavtalsbestämmelserna av åren 1918 och 1919. Förändringarna åskådliggöras enklast i tabellform.

För samtliga industriarbetare

År	Ordinarie daglig arbetstid i genomsnitt	Ordinarie arbetstid på lördagar i genomsnitt	Genomsnittlig veckoarbetstid
1905	10	9	59.5
1917	9.7	7.4	56.4
1919			54.7

Av ovanstående framgår, att inskränkningen av lördagsarbetstiden mellan 1905 och 1917 är mest markant. Vad veckoarbetstiden beträffar kan man iaktta en tydlig koncentration kring 60 timmar år 1905 och 57 timmar 1917. Minskningen i arbetstiden mellan 1917 och 1919 är av relativt större betydelse, och detta kan kanske betraktas som en viss förberedelse för 8-timmarsdagen. Arbetstiden per vecka och dag för de skilda industrigrenarna erhålles ur nedanstående tabell. Då uppdelningen på industrigrenar år 1905 skiljer sig en del från den år 1917 och 1919, kunna uppgifterna bara betraktas som approximativa. Siffrorna för 1919 avse inte ett så stort material som vid 1905 och 1917 års undersökningar.

Veckoarbetstid i genomsnitt											
År	Malm- bryt- ning	Metall- och maskin- industri	Jord- och sten- industri	Trä- industri	Pappers- och trä- massa- industri	Grafisk och pappers- industri	Livs- medels- industri	Textil- industri	Läder- industri	Ke- misk- teknisk industri	Kraft- och belysn.- verk
1905	50.4	{ 58.4 57.7	59.5	59.7	63.9	53.4	62.0	{ 58.5 60.0	59.5	59.4	60.1
1917	49.0	55.9	56.0	56.9	61.8	51.8	59.3	56.3	54.8	56.6	57.5
1919		53.6	54.4	55.3	54.4		56.1	56.1	54.4	55.7	53.6
Daglig arbetstid i genomsnitt											
1905	8.5	10.0	9.9	10.1	10.6	9.1	10.1	{ 9.9 10.3	10.0	10.0	9.7
1917	8.3	9.8	9.6	9.9	10.3	9.1	9.8	9.8	9.6	9.7	9.4

Perioden efter 1920.

I och med 8-timmarslagen av år 1919 förkortades arbetstiden väsentligt för flertalet industriarbetare. Fr. o. m. 1920 begränsades nu arbetsveckan till 48 timmars ordinarie veckoarbetstid, och vid sidan härav utfärdades bestämmelser för det antal övertimmar, som fick uttagas. Enligt kollektivavtalen fördelas den ordinarie arbets-

tiden vanligtvis på 8½ timme under söckendagar och 5½ timme under lördagar.

För den ordinarie arbetstiden per dag och vecka finns i fortsättningen inga uppgifter. Givetvis har arbetstiden för den fullt sysselsatte arbetaren i stort sett följt de i kollektivavtalen stipulerade bestämmelserna, men antalet övertidstimmar måste ha varierat. Lönestatistiken anger såsom förut nämnts endast medelantalet arbetstimmar per år och arbetare. Den med ledning av dessa uppgifter beräknade dagliga arbetstiden uppgår genomgående till 8 timmar.

Efter 1920 har det inte i någon större utsträckning varit fråga om en allmän förkortning av den dagliga arbetstiden, utan ansträngningarna ha i stället varit inriktade på en förkortning för vissa arbetargrupper, t. ex. gruvarbetare och skiftarbetare. Samtliga kategorier av industriarbetare ha dessutom eftersträvat och eftersträva alltjämt en utökning av semestertidens längd.

Arbetstidsförkortningen för skiftarbetare och gruvarbetare.

Den moderna tekniken har medfört, att det inom vissa produktionsområden är nödvändigt, att arbetet pågår dygnet runt. Särskilt är så fallet inom malmförädlingsindustrin, trämassaindustrien och pappersindustrin samt kemisk-tekniska industrien. Arbetet uppdelas här på skift, d. v. s. arbetarna uppdelas på två eller flera arbetslag som avlösa varandra. Ursprungligen var arbetet uppdelat på endast två skift, och medeltalet arbetstimmar per dygn och arbetare uppgick sålunda till 12 timmar. År 1905 utgjorde antalet skiftarbetare 12,5 % av totalantalet arbetare inom industrien, men inom malmförädlingsindustrin över 50 % av totalantalet. För

63,1 % av skiftarbetarna var arbetet anordnat i två skift per dygn, och för flertalet av dessa uppgick skiftets längd till 12 timmar, d. v. s. arbetet fortgick dygnet runt. I andra fall uppdelades arbetet i tre skift på två lag på så sätt att arbetstiden vartannat dygn uppgick till 16 timmar och vartannat till 8 timmar, dock aldrig mer än 8 timmar i följd. Endast ett fåtal av skiftarbetarna, 9,5 %, arbetade i tre skift på tre lag, och dessa hade en genomsnittlig arbetsdag av 8 timmar. Skiftarbetet visade de närmaste åren en tendens att öka i omfattning och år 1917 utgjorde antalet skiftarbetare 13,2 % av totalantalet. Samtidigt minskade emellertid arbetstidens längd. 12-timmarsskiftet blev av allt mindre betydelse och för 19,5 % av hela antalet skiftarbetare uppgick den genomsnittliga arbetstiden till 8 timmar, en betydande förbättring sedan 1905, då motsvarande procenttal var 9,8. Efter arbetstidslagens genomförande befanns, att skiftarbetarnas arbetstid var avsevärt längre än dagarbetarnas. Enligt lagen fingo nämligen vissa medgivanden göras angående utsträckning av arbetstiden, där detta ansågs av behovet påkallat. Så småningom åstadkom detta opposition från arbetarhåll, vilket gjorde, att arbetstiden också för skiftarbetarna efterhand minskades till maximalt 48 timmar per vecka. Under senare år har i allt större utsträckning framställts krav på ytterligare förkortning av arbetstiden för treskiftsarbetarna. För gruvarbetarna har nu 40-timmarsveckan allmänt genomförts, och näst denna arbetarkategori har man ansett, att treskiftsarbetarna äro i störst behov av en arbetstidsförkortning. Även om man på vissa håll genomdrivit en sådan, har man ännu inte ansett sig kunna genomföra en lagstadgad förkortning.

Semestertidens förlängning.

Industriarbetarnas semesterförmåner äro en relativt ny företeelse. År 1908 voro endast 14.462 eller 5,7 % av alla kollektivavtalsberörda arbetare genom avtal tillförsäkrade semester. År 1919 upp-

gingo motsvarande tal till 133.403 och 43 % och vid årsskiftet 1920/21 till 321.333 eller 76,3 %. Särskilda villkor för att erhålla semester uppställdes i kollektivavtalen, och i verkligheten uppfyllde långt ifrån alla arbetare villkoren. Vid årsskiftet 1936/37 voro 614.028 arbetare eller 74,7 % berörda av semesterbestämmelser. Att den procentuella andelen minskat, beror på att kollektivavtalsbeståndet kommit att omfatta flera yrkesgrupper, däribland en del säsongarbetare, för vilka semesterbestämmelser inte ingå i avtalen. Nedanstående tabell visar hur stor procentuell andel av de avtalsberörda arbetarna inom olika industrigrupper, som haft semester 1936/37.

1. Malmbrytning och metallindustri	99,9 %
2. Jord- och stenindustri	78,9 »
3. Trävaruindustri och skogshantering	39,5 »
4. Pappers- och grafisk industri	99,9 »
5. Livsmedelsindustri	99,3 »
6. Textil- och beklädnadsindustri	99,8 »
7. Läder-, hår- och gummivaruindustri	99,8 »
8. Kemisk-teknisk industri	99,8 »
9. Byggnadsindustri	19,7 »

Semestertidens längd var tidigare bestämd till 4 dagar för den egentliga storindustrin. År 1935 ändrades bestämmelserna, med början inom den mekaniska verkstadsindustrin, så till vida att semestern skulle omfatta den kalendervecka, då midsommarafton inföll. Antalet semesterdagar med lön uppgick härigenom till 5 dagar. För åtskilliga andra grupper ändrades kollektivavtalsbestämmelserna på motsvarande sätt. Under vissa betingelser utökades semesterns längd; så t. ex. var den ibland beroende av omställningstidens längd, i andra fall av arbetarnas levnadsålder. Först 1938 genomfördes en direkt semesterlagstiftning, där semesterförhållandena för arbetstagare i detalj reglerades. Enligt senaste lag av den 29 juni 1945 stadgas beträffande semesterns längd:

»Semester utgår med en dag för varje kalendermånad av kvalifikationsåret, under vilken arbetstagaren för arbetsgivarens räkning utfört arbete å minst sexton dagar och med ytterligare en halv dag för varje sådan månad, därest arbetstagaren vid månadens ingång ej fyllt aderton år. Uppstår vid beräkningen av semesterns längd brutet dagantal, skall semestern utgå med närmast högre antal dagar.»

Under den senaste tiden har frågan om semesterns utökning till tre veckor varit aktuell. Olika alternativ ha framlagts för att fastställa tidpunkten, när dessa semesterveckor lämpligen borde förläggas. När detta skrives har frågan ännu inte definitivt lösts.

✽

Det hade varit av intresse att i ett diagram kunna följa utvecklingstakten i såväl den genomsnittliga reallönen som av den genomsnittliga arbetstiden för industriarbetare för att genom en jämförelse lättare kunna bilda sig en uppfattning om i vilken utsträckning den ena eller andra faktorn bidragit till standardhöjningen under olika skeden. De statistiska uppgifter, som finnas att tillgå beträffande arbetstidens längd, äro dock alltför ungefärliga. Redan ett försök att väga ihop de olika uppgifterna från tidigare år för att få ett genomsnitt för hela industrien stöter på stora svårigheter. Den lönestatistik, som finns för senare år, har också vissa svagheter. I själva verket är det omöjligt att härur få fram de uppgifter som skulle behövas för ändamålet. Sammanfattningsvis kan man dock konstatera, att industrialiseringen av Sveriges näringsliv resulterat inte bara i en mycket snabb och jämn stegring av reallönerna utan också i en minskning av arbetstidens längd med något sådant som 1/3 på knappt hundra år — en förkortning som även den skett i förvånansvärt jämn takt. Tydligt är bland annat att 1920 års lagstiftning inte innebar en så plötslig och radikal förkortning av arbetstiden, som man kanske ibland är benägen att tro.